

Een globaal verhaal van ondergang in verleden en heden

Jared Diamond

Ondergang. Waarom zijn sommige beschavingen verdwenen en hoe kan de onze haar ondergang voorkomen?

Vertaald uit het Engels: "Collapse", Utrecht, Spectrum, 702 blz., €35.75, ISBN: 90-274-9863-6

Het vorige boek van Jared Diamond, *Zwaarden, paarden en ziektekiemen* (2000) http://users.myonline.be/~tdn24064/bijdragen_zwaarden.htm heeft in 1998 de Pulitzerprijs gewonnen en mijn visie op geschiedenis in het algemeen en de geschiedenis van de Grote Ontdekkingen in het bijzonder substantieel beïnvloed.

Voor de monumentale ruïnes die beschavingen uit het verleden hebben achtergelaten, heeft ieder van ons een romantische fascinatie. We voelen ons aangetrokken tot hun vaak spectaculaire en mysterieuze schoonheid. Hoe konden beschavingen die ooit zo machtig waren uiteindelijk ten onder gaan? Wat was het lot van de mensen uit die culturen? Hierbij gaat onvermijdelijk de gedachte knagen: zullen toeristen op een dag ook verwonderd staan te kijken naar de roestige casco's van de New Yorkse wolkenkrabbers, zoals wij tegenwoordig de overwoekerde ruïnes van de Maya-steden bewonderen? (p. 16)

Diamond is een geboren verteller. Dit betekent dat hij je meeslept in zijn discours en wetenschappelijke gegevens vertaalt en begrijpelijk maakt voor leken, maar dan ook veel meer ruimte nodig heeft dan voor een 'droge' tekst. (Vandaar de omvang van zijn boeken.) In een uitvoerig *Voorwoord* (p. 11-38) licht hij omstandig de gevolgde wetenschappelijke methode toe, ongetwijfeld wegens de vele onterechte kritieken op zijn vorig werk, zowel van milieu-activisten als van hun tegenstanders, en geeft hij vervolgens de indeling van de hele publicatie. *Ondergang* maakt komaf met een populaire mythe: de verwoesting van ons leefmilieu is het werk van de industriële samenleving, voordien waren onze voorouders zorgzame hoeders van de natuur. De geschiedenis leert ons iets anders. De Maya's en de bewoners van het Paaseiland waren al bijna net zo blind voor het natuurlijke evenwicht als George W. Bush vandaag.

Volgens Diamond storten beschavingen in als gevolg van vijf (meestal interfererende en complementaire) factoren:

Milieuschade. Door overbevinging, ontbossing of bodemproblemen verminderen de voedselopbrengsten op het land en uit de zee.

Klimaatverandering. Nu is de opwarming actueel, maar het kan ook afkoelen zoals in de ijstijden. Het afwisselen van klimaten beïnvloedt de oogsten en de hoeveelheid beschikbaar water.

Vijandige buurlanden. Lijkt vaak een hoofdreden van het ineenstorten van een rijk, maar wordt meestal veroorzaakt door een andere factor. Honger door milieuschade bijvoorbeeld leidt tot vijandigheid en tot verzwakking van het eigen leger.

Het wegvallen van handelspartners. Daardoor kan plotseling een tekort ontstaan aan voedsel of waren. Als Europa bijvoorbeeld ruzie krijgt met het Midden-Oosten leidt dat tot het dichtdraaien van de oliekraan.

De reacties op milieuproblemen. Hoe reageren de mensen op problemen? Zien ze de schade aankomen of negeren ze die?

In deel I behandelt hij één vallei in het hedendaagse Montana als ‘model voor de wereld’ en smeltkroes voor alle milieuproblemen in de breedste zin van het woord én in hun historische context. Dit gedeelte is me echt te uitvoerig en uiteraard volledig toegesneden op een Amerikaans publiek, zijn primaire doelgroep.

Deel II, “Verdwenen culturen”, start met een hoofdstuk over Paaseiland.

Op 27° zuiderbreedte, 109°21' westerlengte, 3500 km ten westen van de Chileense kust en 1920 km ten oosten van het naastbijgelegen Polynesische eiland Pitcairn (dat van de muiters van de Bounty) ligt een volkomen geïsoleerd eiland van 162,5 km²: Paaseiland. Het kreeg die naam omdat het op Paasdag 1722 "ontdekt" is door de Nederlandse ontdekkingsreiziger Roggeveen. Het werd al vele eeuwen bewoond door stammen die het Rapa Nui noemden, Navel van de Wereld. Rapa Nui is vooral beroemd door zijn enorme stenen hoofden en zijn raadselachtige, nog steeds niet oncijferde schrift, het rongorongo. Rapa Nui is het duidelijkste voorbeeld van ecocide : een cultuur die zichzelf vernietigt door zijn hulpbronnen te verkwisten. Ooit stond daar een woud met de grootste palmbomen ter wereld. Nu rest alleen een kale woestijn met meer standbeelden dan mensen. Wat is er gebeurd? Archeologen hebben op het eiland 887 voorouderbeelden geteld, waarvan de helft nog in de groeve ligt. Het grootste is 21 meter hoog en weegt 270 ton. De concurrentie tussen de verschillende clans op het eiland lijkt de beelden steeds groter gemaakt te hebben. Ze werden een megalomane obsessie. Intussen merkten de Paaseilanders niet dat hun zo al erg kwetsbare milieu versneld aftakelde. Vroeger maakten ze jacht op walvissen in open zee, maar toen de laatste grote palmboom geveld was, konden ze geen kano's meer bouwen om te vissen. Laat staan dat ze hun afgelegen eiland konden verlaten toen de honger toesloeg. Het einde was verschrikkelijk: burgeroorlogen, hongersnood, kannibalisme. In hun wanhoop keerden de Paaseilanders zich uiteindelijk zelfs tegen hun voorouderbeelden, de trots van het eiland. Halfweg de negentiende eeuw stond er geen enkel meer overeind. Omstreeks 1850 was de bevolking gedecimeerd door stammenoorlogen en geïmporteerde Europese ziekten. Peruaanse slavenhalers deden de rest. In 1877 bleven nog 111 autochtonen over! Na de terugkeer van overlevenden uit de slavernij, groeide de bevolking langzaam aan tot 1500 tegenwoordig. Maar de culturele erfenis was haast totaal verloren, op archeologische getuigenissen na.

‘Toen de bewoners van Paaseiland in de problemen kwamen, konden ze nergens heen, was er niemand bij wie ze hulp konden zoeken - en wij moderne aardbewoners zullen evenmin elders ons heil kunnen zoeken als onze problemen groter worden. Dat zijn de redenen waarom mensen de ondergang van Paaseiland zien als een metafoor, een doemscenario voor wat ons in onze eigen toekomst misschien te wachten staat.’ (p. 152)

Diamond zegt dat zijn belangstelling voor Paaseiland -net zoals de mijne- vooral is opgewekt door een boekje van de Noorse ontdekkingsreiziger Thor Heyerdahl (1). Toch geeft hij de Noorse ‘vader van de experimentele archeologie’ niet de verdienste die hem toekomt. Natuurlijk zijn er na diens expeditie van 1955 heel wat nieuwe dingen aan het licht gekomen. Maar het was Heyerdahl (1914-2002), die als eerste een multidisciplinair en internationaal team wetenschappers inzette (een ongebruikelijke innovatie in die tijd), hoewel hij goed beseftte dat hun bevindingen zijn lievelingshypothese konden onderuit halen: hij was immers ervan overtuigd dat Paaseiland aanvankelijk vanuit Zuid-Amerika was gekoloniseerd. Twee nochtans relevante ontdekkingen van het Heyerdahl-team vermeldt Diamond niet: het feit dat uit pollenanalyse bleek dat de Paaseilanders totorariet plantten (waaruit in Peru onder meer boten werden gebouwd) en het uitgraven van een der reuzenbeelden (waarvan men tot dan toe dacht dat zij alleen uit een hoofd bestonden) met op de borst de ingegrifte afbeelding van een grote, rieten driemaster. Het was deze ontdekking die Heyerdahl zou leiden tot zijn latere experimenten met rieten boten in de Ra- en Tigrisexpedities respectievelijk in 1970 en 1977.

Meer hierover, zie op de Joos de Rijcke-site, bij *Communicatie in het Rijk der Vier Windstreken*) <http://users.telenet.be/joosdr/incaverkeer.htm>

En: Thor Heyerdahl Linkpage: <http://www.mnc.net/norway/torheyder.htm>

Tenslotte is Diamond op grond van de recentste gegevens ervan overtuigd dat het rongorongo, het mysterieuze onontcijferde schrift van Paaseiland, pas ontwikkeld werd na contact met de Europeanen. Helaas, hier overtuigt hij ons niet.

Vermelden we nog als allerlaatste dat Diamonds doemscenario, tien jaar voor hij het schreef, gebruikt werd voor een boeiende en interessante film, die niet eens onze bioscopen haalde: Rapa Nui (1994) <http://users.pandora.be/michel.vanhalme/films3511.htm>

Meer over Paaseiland: Easter Island Home Page: <http://www.netaxs.com/~trance/rapanui.html>

Hoofdstuk 4. De oude volkeren. De Anasazi en hun burenen.

In het droge Zuidwesten van de huidige Verenigde Staten bloeiden eeuwenlang een aantal verwante culturen. Zij zijn vooral bekend door de grote pueblo's die ze bouwden, zoals Mesa Verde en Pueblo Bonito, dorpen met huizen van drie en meer verdiepingen uit adobe. In dit hoofdstuk focust Diamond voornamelijk op de Anasazi, die hun hoogtepunt bereikten omstreeks het jaar 1020 waarna het verval haast onmiddellijk inzette (2). Hier hebben archeologen de chronologie scherp hebben kunnen stellen dankzij de jaarringenmethode en de bosrattenmestbalanalyse. Bij de eerste methode (dendrochronologie) kan men de opeenvolging van seizoenen vastleggen door de jaarringen in bomen te tellen en te vergelijken met al vastgelegde chronologie elders. Bij de tweede methode (waarvan ik nog nooit gehoord had) analyseert men de mestballen van bosratten. Dit zijn de gekristalliseerde resten van hun uitwerpselen, die in het droge klimaat wel 40.000 jaar kunnen bewaard blijven! Koolstofdatering maakt een nauwkeurige datering mogelijk. Deze diertjes bouwen hun nesten met takjes uit de omgeving, terwijl de analyse van de zaden in hun mest toelaat te zien welke planten in die omgeving groeiden in de maximum tien jaar dat het nest bewoond blijft. Het onderzoek kwam pas op gang in de jaren 1970 en '80. En de resultaten waren ronduit spectaculair. In het gebied van Chaco Canyon bleken de mestballen de hele periode van de opkomst en ondergang van de Anasazi-beschaving weer te geven, van 600 tot 1200 na Chr. Uit dat onderzoek bleek verregaande ontbossing het tweede grote milieuprobleem te zijn (naast waterbeheer), veroorzaakt door de enorme bevolkingsgroei omstreeks 1000 na Chr. De nederzettingen waren aanvankelijk gebouwd temidden bossen pijnbomen en jeneverbessen die een overvloed aan hout voor woningbouw en brandhout leverden, maar die na 1000 volledig vernietigd waren zodat het gebied zijn huidige boomloze aanblik kreeg (p.186). De Anasazi en hun burenen zijn dus niet verdwenen door een klimaatsverandering, maar door een aantal interfererende factoren, die we ook al op Rapa Nui ontmoetten en weer zullen ontmoeten bij de Maya.

Anasazi: <http://www.beloit.edu/~museum/logan/southwest/anasazi/>

Hoofdstuk 5. De ondergang van de Maya's

Misschien wel het meest bekende aller doemscenario's is de grote 'klassieke Mayacollaps' van de 9de eeuw. In tegenstelling met de vorige voorbeelden, betreft het hier geen kleine, geïsoleerde cultuur, maar een zeer complexe en ontwikkelde maatschappij met miljoenen mensen.

‘Vroeger dacht men dat de landbouw van de Maya’s was gebaseerd op het systeem van kappen en branden, waarbij een stuk bos wordt gekapt en vervolgens in brand gestoken. In de asse is dan enkele jaren landbouw mogelijk, waarna de uitgeputte bodem een jaar of vijftien blijft braak liggen om te herstellen. Met dit systeem ken de bevolkingsdichtheid nooit erg groot zijn. Het was dus een verrassing voor de archeologen toen hun schattingen, op grond van het aantal stenen fundamenten van woningen, op een veel hoger aantal uitkwamen. Over de precieze aantallen bestaat geen eensgezindheid, maar 300 inwoners (of nog meer) per vierkante kilometer in de streek van Copan lijkt plausibel.’ Dan komen we in de buurt van het huidige België of Nederland! (p. 205)

Reeds in 1982 bracht ons tijdschrift het eerste Nederlandstalige verslag van een baanbrekende ontdekking. Proefnemingen met een satelliet boven moerassig oerwoud van Guatemala wezen uit dat de Maya hier het zogenaamde *chinampa*-systeem toepasten, dat tot dan toe alleen bekend was van bij de veel later levende Azteken. Hierbij worden kanalen uitgebaggerd en de vruchtbare modder uitgestrooid over kleine percelen verhoogde akkers, die zo verschillende oogsten per jaar kunnen opbrengen.

Ofschoon Diamond hier een verdienstelijke poging doet om een ‘spoedcursus’ Mayageschiedenis en economische geografie te brengen, raakt hij toch in de knoei door de noodzaak te synthetiseren. Gelukkig focust hij merendeels op Copan, een stad die we zelf beter kennen (3). En dan gelden zijn uitspraken wel degelijk.

Ook hier weer hetzelfde verhaal: ontbossing, groeiende bevolking, nog meer ontbossing, overbevolking, erosie, uitputting van de bodem, oorlogen, koningen die zich bezighielden met prestigeprojecten (zoals op Paaseiland) en oorlogvoering in plaats van de echte problemen aan te pakken. Te veel Maya-boeren verbouwden te veel maïs op een te groot deel van het land. Kort voor de ondergang nam het oorlogsgeweld tussen de Maya-koninkrijkes toe: steeds meer mensen streden om de gestaag slinkende hulpbronnen. De Maya's waren natuurlijk voor een groot stuk het slachtoffer van hun leefmilieu. Ze bewoonden een gebied van Centraal-Amerika waar de regenval bijna onvoorspelbaar grillig is. En omdat het karstgebied is, zuigt de bodem het water meteen op. Dus toen er omstreeks 800 v. Chr. een aantal opeenvolgende droge jaren kwamen, waren de gevolgen niet te overzien. Hongersnood brak uit, steden werden halsoverkop verlaten. Een hele beschaving stortte in. Die klimaatverandering was slechts het eindpunt van een crisis die zich al langer aankondigde. Vooral omdat recente vergelijkende studies uitwijzen dat de droogteperiode heel wat langer duurde dan Diamond aangeeft en gelijktijdig verschillende geografisch erg verspreide gebieden teisterde.

Meer over de Maya, zie op onze website, bij ‘Bijdragen’, de bespreking van de DVD *Het verloren rijk der Maya's* http://users.myonline.be/~tdn24064/bijdragen_mayavideo.htm
Hier vind je een aantal verwijzingen naar andere publicaties + relevante links naar websites.

In hoofdstuk 6, 7 en 8...

behandelt Diamond dan een intrigerend raadsel uit de wereldgeschiedenis: de bloei en ondergang van de Vikingkolonies op Groenland. Van hieruit ondernamen de zonen van Erik de Rode, die in 984 de kolonie op groenland had gesticht, een aantal tochten naar ‘Vinland’ (Newfoundland). De kolonie op het vasteland van Amerika werd opgegeven omwille van de vijandigheid van de indianen. (Nogal begrijpelijk: de Vikings waren bepaald geen meesters in diplomatieke benadering van ‘wilden’!) Deze geesteshouding zou hun uiteindelijk de das ondoen, beweert Diamond. Ondanks de ongunstige klimatologische omstandigheden, bloeide de twee kolonies op Groenland gedurende meer dan 400 jaar. Eind 14de eeuw werd het contact met Noorwegen gedurende een aantal jaren verbroken, onder andere doordat de ijsschotsen van ‘de kleine ijstijd van de middeleeuwen’ de vrije scheepvaart belemmerden. Toen dan kort na 1400 eindelijk weer een schip aanlegde, vond men niemand meer in leven. De Vikingkolonisten waren gestorven van kou en honger. De ondergang van de Groenlandse

Vikings heeft iets tragisch. Meer dan vier eeuwen lang hadden ze ver van thuis overleefd door trouw te blijven aan hun Noorse identiteit, maar uiteindelijk deed dat hen de das om. Voor de kust van Groenland was er kabeljauw en haring genoeg om te overleven, maar ze hielden krampachtig vast aan hun traditionele veehouderij. Ze verdwenen samen met hun koeien. Ze hadden kunnen leren van de Inuit, die daar zowel toen als vandaag overleven omdat ze zich veel beter aanpasten aan ijs en kou. Maar daar voelden ze zich als christelijke Europeanen veel te goed voor: de Inuit, dat waren wilden.

Na deze doemscenario's geeft Diamond drie succesverhalen uit het verleden: het hoogland van Nieuw-Guinea, het Polynesische eilandje Tikopia en het Japan van de Tokugawa's (waar ik hier echter niet op inga).

Laten we de sprong maken naar deel III, *Hedendaagse samenlevingen*.

Dit begint met hoofdstuk 10, *Malthus in Afrika. De volkerenmoord in Rwanda* (1994). In België blijft deze menselijke tragedie in het geheugen gegrift omwille van de moord op tien Belgische para's die werden doodgemarteld. Waarop de regering tot grote frustratie van de andere militairen, alle troepen terugtrok en de mensen die zij met hun aanwezigheid beschermden overliet aan de slachtbanken van de machetes. Para's, die het meemaakten, vertelden me dat ze tien jaar later nog steeds nachtmerries hadden van huilende mensen en tierende benden. Hun konvooi was nog niet uit het gezicht, of de bloeddronken moordenaars begonnen hun werk al.

Hoe was dit mogelijk? In het meest katholieke land van Afrika? Diamond geeft een correcte analyse van milieuverniëting en overbevolking. Hieraan wil ik het volgende toevoegen. Enkele jaren voor de genocide bezocht Johannes – Paulus II Rwanda. Kort daarna ontmoette ik een missionaris die zijn verbittering over het optreden van de paus luchtte in niet mis te verstane bewoordingen: “Eindelijk begonnen we succes te hebben met gezinsplanning. En dan komt daar de paus die zegt dat alle voorbehoedsmiddelen uit den boze zijn. Daar ging ons werk van jaren! Weet je wat het gevolg zal zijn? Moord en doodslag! In Rwanda heerst een echt rattensyndroom: het land is hopeloos overbevolkt. En als ratten te dicht op elkaar zitten, moorden ze elkaar uit.” Mij is dat altijd bijgebleven, als een visgraat die me in de keel bleef steken. Ook dat we een hele tijd hebben moeten wachten voor we de eerste reacties uit het Vaticaan hoorden!

Inderdaad, er was meer aan de hand dan etnische tegenstellingen tussen Hutu's en Tutsi's. Er werden ook duizenden Hutu's afgemaakt. “Gematigde Hutu's”, zegden de kranten. Klopt niet. Zoals een overlevende het uitdrukte: “De mensen van wie de kinderen op blote voeten naar school moesten, vermoordden de mensen die schoenen voor hun kinderen konden kopen.” (p. 408)

Vanuit de lucht zie je duidelijk de grens tussen Haïti en de Dominicaanse Republiek, de twee landen op het eiland Hispaniola. Haïti is bruin, boomloos, modder; Santo Domingo is groen en bebost. Haïti is reddeloos verloren, zakt steeds dieper weg in de blubber van overbevolking, onomkeerbare armoede en geweld. (Dit zijn mijn woorden en mijn ervaring, Diamond is minder radicaal.) De Dominicaanse Republiek is weliswaar arm, maar niet zonder hoop. De man die het land belette af te zakken naar Haïtiaans niveau is wel de meest vreemde redder denkbaar: de dictatoriale president Balaguer. In hoofdstuk 11 werkt Diamond de recente geschiedenis van de twee landen uit. Dan besluit hij deel III met twee even lezenswaardige hoofdstukken over China en Australië. Voor dit laatste land belicht hij exemplarisch de rol van wat hij noemt “plaagsoorten”: planten- of diersoorten, die door Europese kolonisten geïntroduceerd werden, soms met de beste bedoelingen, en die nu een heel land vergiftigen. Voor Australië zijn dat natuurlijk de schapen en -verweg op de eerste plaats- de konijnenplaag.

Deel IV heet: *Praktische lessen...*

en leidt algemene wetten af uit de talrijke voorbeelden die gegeven zijn (en verduidelijkt die op hun beurt met nieuwe voorbeelden). De vraag die je als lezen onherroepelijk bezighoudt na al deze bladzijden is: waarom namen en nemen sommige samenlevingen rampzalige beslissingen?

Ecologische zelfmoord heeft vaak te maken met de blinde vlekken van een cultuur, zegt Diamond. Het Gouden Tijdperk heeft nooit bestaan. De beschavingen van vroeger waren geen domme wilden die door hun eigen schuld uit de geschiedenis verdwenen, maar het waren ook geen groene engelen die nooit fouten maakten. Meestal beseften ze niet eens waar ze mee bezig waren, wat niet gezegd kan worden van George Bush. En vaak hadden ze ook weinig keuze. Het leven is ingewikkeld en ecosystemen zijn dat niet minder.

Bovendien leert de geschiedenis dat het veel eenvoudiger is problemen te voorkomen dan ze naderhand met dure technologie te moeten oplossen.

De noodzakelijke beperking van de groei kan er alleen komen via een brede bewustwording van de publieke opinie. Een van de koplopers op dat vlak is Nederland. Eén vijfde van het land ligt onder zeeniveau, beschermd door dijken. Dat leidt tot een groot collectief verantwoordelijkheidsgevoel. “We zitten allemaal samen in de polder en we kunnen alleen samen overleven”, zeggen ze in Nederland. Dat is ook de boodschap in *Ondergang*: laat ons de wereld als onze eigen polder zien

Na deze prachtige slotzin nog iets over de bibliografie:

net als in zijn vorig boek geeft hij een becommentarieerde lijst van recente boeken, waarin je zo nodig ook de ouder publicaties kan opsporen.

Jos Martens

Noten

1. Heyerdahl, Th.: *Aku - Aku. Het mysterie van Paaseiland*, Lochem, De Tijdstroom, s.d. (1959 ?)

Een recentere en volledige publicatie: *Paaseiland: een raadsel?* Tentoonstellingscatalogus, Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis, 1990.

2. Bender, C., *Het Zuidwesten*, in: Fest, Chr. (samenstelling), *Noord-Amerikaanse Indianen. Cultuur en levenswijze*, Keulen, Könemann, 2000, p. 366-421.

3. Webster, D. e.a., *Levend verleden. Een inleiding in de archeologie*, Houten, Unieboek & Teleac, 1993 + bijbehorende videoreeks.